

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/193730>

Please be advised that this information was generated on 2019-12-04 and may be subject to change.

M
Middel eeuwe de middeleeuwen

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen





LÁSZLÓ SÁNDOR CHARDONNENS

Toverrecepten uit een onbekend Vlaams arteshandschrift

Een recent ontdekt Vlaams handschrift uit de zestiende eeuw bevat een rijk palet aan artesteksten, hoofdzakelijk in de volkstaal. Tussen de vele geneeskundige en astrologische teksten staan vier recepten die weliswaar tot de middeleeuwse artes behoren, maar die niet zonder meer in de medisch-astrologische context van het handschrift passen. Deze korte teksten pogen namelijk met behulp van toverij bepaalde zaken gedaan te krijgen. Ze hebben dus betrekking op de magie, een even effectieve als omstreden tak van de artes. Dat de kopiist zich bewust was van de dubieuze status van magie, blijkt uit het geheimschrift waarin twee, ethisch nogal problematische, toverrecepten zijn geschreven.

Tijdens een cursus waarin een handschrift centraal stond dat bestaat uit meerdere delen van diverse herkomst, ontdekte toenmalig student Sigrid Noordam een deel van maar liefst 170 bladzijdes dat was geschreven door een Vlaming in de jaren 1530.¹ Het handschrift in kwestie (Oxford, Bodleian Library, Ashmole 189) is ooit door de vermaarde arteskenner Willy Brackman onderwerp van studie geweest. Waarschijnlijk had hij het Vlaamse deel (fol. 116r-200v) over het hoofd gezien, anders had hij er vast een artikel aan gewijd.² De vondst van Sigrid wees uit dat we hier te maken hebben met een belangrijke verzameling van ongeveer 75 hoofdzakelijk volkstalige artesteksten, waarvan het merendeel betrekking heeft op de geneeskunde en de astrologie. Hoewel niet met zekerheid is te zeggen tot welke medische beroepsgroep de kopiist behoorde, toont de inhoud dat deze vooral interesse had in medische diagnose met behulp van uroscopie (piskijken), en de geneeskundige behandeling van alledaagse aandoeningen. Daarnaast had hij belangstelling voor de medische en geboorteastronomie, indachtig het spreekwoord 'onkundig is de arts die de astrologie niet machtig is'.³

Dat de kopiist zich niet slechts interesseerde voor geneeskunde en astrologie

AFB. 1 Samenhang tussen macrokosmos en microkosmos in een astrologisch-medisch verzamelhandschrift uit Engeland ca. 1400 (Londen, British Library, Sloane 282, fol. 18r). Foto: British Library, Londen.



blijkt uit de vier toverrecepten die verspreid door het handschrift opduiken. Deze recepten bieden een bescheiden maar waardevolle aanvulling op het door Braekman verzamelde corpus Middelnederlandse magische teksten, en worden hier bezorgd en besproken.⁴

Onkundig is de arts die de toverij niet machtig is?

Dat geneeskunde en astrologie hand in hand gingen was een vast gegeven in de tijd waarin het handschrift is geschreven. Het middeleeuwse wereldbeeld verklaarde immers dat de macrokosmos van de hemellichamen en de microkosmos van het menselijk lichaam nauw met elkaar samenhangen (afb. 1). Zowel de geneeskunde als de astrologie poogde die samenhang te duiden. De geneeskunde ging uit van de microkosmos van het menselijk lichaam als spiegel van de macrokosmos van sterren en planeten. De astrologie, daarentegen, ging uit van de macrokosmos als verklaringsmodel voor de microkosmos. Zo kon men een zieke behandelen op basis van een medische diagnose van symptomen, maar was het evenwel mogelijk een astrologische diagnose uit een horoscoop af te lezen. De astrologie was derhalve een belangrijk hulpmiddel in de geneeskunde.

Maar hoe zit het met de samenhang tussen geneeskunde en toverij? Werd van een arts in de Middeleeuwen ook verwacht dat hij thuis was in de magie? Het korte antwoord op die vraag is negatief. Het bedrijven van toverij werd immers ontmoedigd door zowel de wereldlijke als kerkelijke autoriteiten. Vanuit een seculier perspectief verleende magie de tovenaars macht om de maatschappelijke orde te verstoren; vanuit een religieus perspectief ondermijnde magie zelfs de gehele schepping. Let wel, toverij werd dus geacht effectief te zijn, maar er werd bijna automatisch van uitgegaan dat de effecten negatief waren. Het lange antwoord is echter minder eenduidig, want magie laat zich moeilijk definiëren. Dat komt volgens expert Richard Kieckhefer omdat het fenomeen magie een metaforisch kruispunt is waar meerdere kennis-

tradities samenkomen.⁵ Zo kan het gebeuren dat wat de één geneeskunde of religie noemt, de ander als toverij beschouwt. Denk bijvoorbeeld aan hoe de vroege protestanten de katholieken van toverij betichtten, met hun hocus pocus rond het lichaam van Christus.

Voor het gemak leen ik de volgende definitie van wetenschapper Gideon Bohak: toverij is ‘een set overtuigingen en gebruiken die tot doel hebben de werkelijkheid te veranderen op een manier die niet wetenschappelijk te verklaren is’.⁶ De manier waarop de werkelijkheid werd veranderd, bepaalde of zo’n handeling oogluikend werd toegestaan. Zo is er bovennatuurlijke magie die werkt ‘door een beroep te doen op bovennatuurlijke wezens’, en er is natuurlijke magie die werkt ‘door het activeren van occulte, dat wil zeggen niet of nog niet door de wetenschap verklaarde, krachten en processen in de natuur’.⁷ Bovennatuurlijke magie werd veelal in geleerde kringen gepraktiseerd en was gericht op het verkrijgen van kennis of macht die via normale kanalen niet bereikbaar was. Dit gebeurde vaak door de kracht van het gesproken of geschreven woord door middel van bezweringen en toverspreuken. Natuurlijke magie, daarentegen, was een belangrijk onderdeel van de volksmagie, die gebruikmaakte van natuurlijke ingrediënten en gericht was op zaken als gezondheid, bezit en maatschappelijke status. Bovennatuurlijke magie werd doorgaans sterker veroordeeld dan natuurlijke magie, want het was moreel gezien een vorm van afgoderij, een overtreding van het eerste gebod. Natuurlijke magie had soms een geneeskundig doel, en was daarom voor artsen interessant. Toch was de natuurlijke magie niet zonder duistere kanten, want belangrijker nog dan het soort magie was het beoogde effect van de magische handeling, zoals de toverrecepten in het Vlaamse arteshandschrift laten zien.

Twee natuurlijke toverrecepten

Een goed verstaander kon de occulte eigenschappen van dieren, planten en zaken uit de natuur identificeren en benutten, en deze vervolgens inzetten in een medische context ter behandeling van mens en dier, zoals in dit korte recept:

*Item: om tanden huute te doen vallene. Zo nempt et graen vanden heertvelt metten blaren. Alle die tanden die ghy daer mede wrijft, tsij goet of quaet, sij zullen alle huute vallen.*⁸ (fol. 120v)

[Item: om tanden te doen uitvallen. Neem het zaad en de bladeren van heertvelt (klimop?).⁹ Alle tanden die je ermee inwrijft, zowel goede als slechte, zullen uitvallen.]

Hoewel het mogelijk is dat het niet met zekerheid te identificeren kruid heertvelt, dat ook in de *Cyrgie* van Jan Yperman (ca. 1260-ca. 1331) en in diverse andere geneeskundige recepten goede diensten bewijst, chemisch zo werkzaam is dat tanden er spontaan van uitvallen, is het waarschijnlijker dat het een toverkruid is met een occulte werking die niet door diens farmaceutische eigenschappen kan worden verklaard.¹⁰ Omdat de tandheelkunde nog in de kinderschoenen stond in de Middeleeuwen, zijn er maar weinig recepten tegen tandpijn waarin magie geen rol speelt: ofwel op bovennatuurlijke wijze middels toverspreuken, of op natuurlijke manier door het aanraken, inwrijven of spoelen van de tanden met een plantaardige substantie met verborgen eigenschappen (afb. 2).¹¹

AFB. 2 Recept tegen tandpijn met door Christus en Maria gezegende plantaardige substanties, geschreven en geïllustreerd in Duitsland, tweede helft veertiende eeuw (Cambridge, Trinity College, O.2.48, fol. 95r). Foto: Trinity College, Cambridge.



Het gebruik van heertvelt, dat geneeskundig verder uitsluitend werd gebruikt bij huidaandoeningen, is uniek aan dit recept. Andere toverrecepten tegen tandpijn prijzen de werking van bijvoorbeeld agrimonie, hennep, peterselie, varen, verbena en weegbree, die als toverkruid bekend stonden.¹² Een ander uniek detail is dat dit recept tanden, slechte en goede, doet uitvallen, terwijl alle andere mij bekende recepten slechts tandpijn willen verhelpen. Het volgende toverrecept staat direct voor bovenstaande tekst:

Item: wilde zien dat niemant ghesien en can. Nempt die galle vanden catrolle ende stampse metten smerre van eender wijtter hennen, ende saluet hu ooghen daer mede. Ghy zult zien dat niemant ghesien en can. (fol. 120v)

[*Item: als je wilt zien wat niemand kan zien. Neem de gal van een catrolle (kat?),¹³ en meng die met het vet van een witte kip, en smeer je ogen ermee in. Je zult zien wat niemand kan zien.*]

Manipulatie van het (on)zichtbare is een bekend thema in de toverij. Meestal heeft visuele magie tot doel om de gebruiker onzichtbaar te maken of om de zinnen te be-

goochelen (de voorloper van het moderne illusionisme). Daarvoor wordt vaak de hulp ingeroepen van bovennatuurlijke wezens, want die leven immers in de onzichtbare wereld en kunnen daarnaast illusies opwekken. Visuele magie is zodoende beter bekend uit de bovennatuurlijke dan de natuurlijke magie.¹⁴ Het onzichtbare zichtbaar maken, en dat louter met behulp van natuurlijke ingrediënten, is een zeer ongebruikelijke vorm van visuele magie. Toch is er een ander Middelnederlands arteshandschrift met een nauw verwante tekst, namelijk London, Wellcome Library, MS 517, een vijftiende-eeuws compendium van de magische kunsten:

*Wiltu wonderlike dinghen sien. Recipe galle van eenre gheiten, ende smeer van eenre witter henne, ende salue diin oghen dairmede.*¹⁵ (fol. 65r)

[Als je wonderbaarlijke dingen wilt zien, neem dan de gal van een geit en het vet van een witte kip en smeer dat op je ogen]

De magische aard van dit recept staat buiten kijf, want de farmaceutische eigenschappen van de ingrediënten zijn met geen mogelijkheid in verband te brengen met de uiteindelijke werking van de zalf. Gal van dieren is weliswaar een standaard ingrediënt in oogheelkundige recepten, maar slechts om zicht te verbeteren of te herstellen.¹⁶ Blijkbaar zijn de gal van de catrolle en de geit, en het vet van de witte kip gezeegend met occulte eigenschappen die de farmaceutische werking overstijgen.

Twee toverrecepten in geheimschrift

De twee voorgaande recepten zijn voorbeelden van natuurlijke magie met raakvlakken aan respectievelijk de volksmagie, die soms een geneeskundig doel had, en de geleerde magie, die veel aandacht besteedde aan het visuele. Het praktiseren van dergelijke magie was niet geheel zonder risico's, maar de morele en juridische gevaren van de hiernavolgende recepten waren vele malen groter. Deze recepten pogen namelijk het handelen van andere mensen te manipuleren. Wilsbeïnvloeding speelt zowel in de natuurlijke als de bovennatuurlijke magie een rol, maar er werd bijna automatisch van uitgegaan dat er duistere krachten in het spel moesten zijn bij het wegnemen van de vrije wil, dus dat het een vorm van demonische magie was. Dat demonen juist hierbij graag hun diensten aanboden, kwam omdat het de schepping aantastte door iemands vrije wil onder occulte dwang weg te nemen, de vrije wil die God juist aan de mens had gegeven als onderdeel van het mislukte experiment in de paradijs-tuin. Vandaar dat kerkelijk en seculier recht hard optraden tegen manipulatie van de vrije wil op magische wijze. Van dit type magie staan twee recepten in het handschrift. Het meest onschuldige recept is het volgende:

Met desen worden doetmen alle pelgherems op staen alzo verre als ghyse henlieden in hare hoore zecht, ende diese niet en can, die doese scriuen inne een briefuelken ende stecse den pelgrems in zijne rechte hooere. Zo staet hy op. Het es gheprouft.

M6nssch6 7c b69616 h9 d96r d6 cr5cht 8ns h66r6n 8ns g8d, 6nd6 d9or d6 96rd76ntst6 lhesus Christus, d5t gh7 8p st56t ende wech gaet.

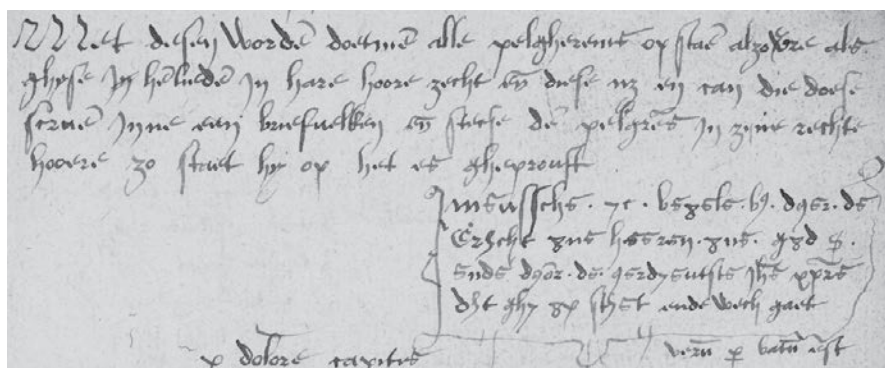
Verum probatum est. (fol. 134r)

[Met deze woorden laat je alle pelgrims opstaan als je ze deze woorden in het oor zegt, en als dat niet mogelijk is, dan schrijf je de woorden op een briefje en steek dat in het rechteroor van de pelgrim. Dan staat hij op. Het is bewezen. Mens, ik beveel u door de kracht van de heer onze God en door de verdienste van Jezus Christus, dat u op staat en weg gaat. Het is waarlijk bewezen.]

Het doel van dit recept is een pelgrim op te doen staan en weg te sturen met behulp van een toverspreuk. In tegenstelling tot de andere toverrecepten in het Vlaamse arteshandschrift wordt hier geen gebruik gemaakt van natuurlijke ingrediënten met occulte eigenschappen, maar van de kracht van woorden, wat typerend is voor bovennatuurlijke magie.

De kopiïst was zich bewust van de omstrede status van het toverrecept. Dit kunnen we zien aan de formulering van de boodschap, die in het handschrift ook visueel als een briefje is weergegeven (afb. 3). Op het briefje wordt namelijk een geheimschrift gebruikt waarbij de klinkers van sommige woorden vervangen zijn door cijfers: 5 = a, 6 = e, 7 = i, 8 = o, 9 = u of v. Pas als de cijfers (in bovenstaande tekst vetgedrukt) worden vertaald naar de corresponderende klinkers, kan de toverspreuk worden ontcijferd. Hoewel geheimschrift vaak wordt gebruikt in toverrecepten, bijvoorbeeld in zestiende-eeuws Engeland, blijkt het zelden voor te komen in de Middelnederlandse magie.¹⁷

Men gaat ervan uit dat cryptografie de kopiïst of eigenaar van de tekst beschermde doordat iemand die een snelle blik op het handschrift wierp niet meteen zag waar de tekst over ging. Recent heeft expert Benedek Láng echter beargumenteerd dat er in dit soort situaties niet slechts sprake is van bescherming.¹⁸ Eenvoudige geheimschriften zoals deze, waarbij klinkers worden vervangen door cijfers of door de eerstvolgende medeklinker (bijv. Bfflzfbxb = Beelzebub), zijn immers zo snel te ontcijferen dat het nauwelijks een vorm van geheimhouding is te noemen. In plaats daarvan, suggereert Láng, is het veelvuldig voorkomen van cryptografie in magie een toegevoegde rituele laag, hetgeen de magische handeling betekenisvoller en misschien zelfs effectiever maakt. Een belangrijke aanwijzing hiervoor is dat doorgaans niet een hele tekst in geheimschrift staat, maar meestal slechts enkele zinsdelen en losse



AFB. 3 Toverrecept om pelgrims te doen opstaan (Oxford, Bodleian Library, Ashmole 189, fol. 134r). Foto: Bodleian Library, Oxford.

woorden, waaronder sleutelwoorden en namen, terwijl de rest van de tekst voor iedereen leesbaar is. Dat is in bovenstaand briefuelcken het geval, en ook in het volgende toverrecept in het Vlaamse arteshandschrift.

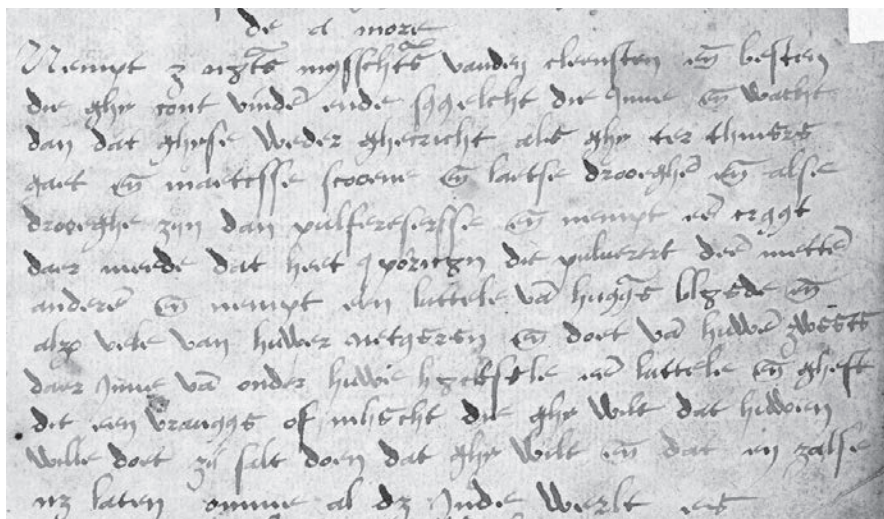
Het wegsturen van pelgrims, om wat voor reden dan ook, is weliswaar een voorbeeld van bovennatuurlijke magie die ingrijpt in de vrije wil, maar het is niet duidelijk welk profijt de gebruiker ervan had. Bij het volgende toverrecept in geheim-schrift is over het profijt geen twijfel mogelijk:

De amore. Nempt 3 n8t6n mysschaets vanden cleensten ende besten die ghy cont vinden ende s9gelcht die inne, ende wacht dan dat ghyse weder ghecricht als ghy ter thuisr6 gaet. Ende maectsse scoone ende laetse droeghen, ende alse droeghe zijn dan pulferersse. Ende nempt een cr9gt daer meede dat heet ipoerric8n. Dit puluerert deen metten anderen. Ende nempt een luttele van hu996n bl86de, ende also vele van huwer net96r6n, ende doet van huwen zw66t6 daer inne van onder huwe h8cks6le een luttele. Ende gheft dit een vrau996 of mh6cht die ghy wilt dat huwen wille doet. Zij salt doen dat ghy wilt, ende dat en zalse niet laten omme al dat inde werlt es. (fol. 116r)

[Voor de liefde. Neem drie van de mooiste en beste muskaatnoten die je kunt vinden en slik ze door, en wacht tot je ze weer krijgt als je naar het toilet gaat. Maak ze schoon en laat ze drogen, en verpulver ze als ze droog zijn. Neem een kruid dat hypericum (Sint-Janskruid) heet. Dit verpulver je en doe je erbij. Neem wat van je eigen bloed, en net zoveel van je zaad, en doe er wat zweet bij van onder je oksel. En geef dit aan een vrouw of meisje van wie je wil dat ze jouw wil doet. Zij zal het doen, en ze zal het niet laten om welke reden dan ook.]

Deze tekst is uniek overgeleverd en lijkt volstrekt niet op de volkstalige liefdesmagie die Braekman in zijn studie heeft opgenomen.¹⁹ Vanuit hedendaags perspectief is het recept een prototypische verkrachtingsdrug, die het slachtoffer volkomen willoos overlaat aan de grillen van de maker van het drankje. Dit is ten dele te danken aan de farmaceutische werking van het Sint-Janskruid en de gevaarlijk grote hoeveelheid nootmuskaat. Het gebruik van lichaamssappen, vooral mannelijk zaad en menstruatiesbloed, was niet ongebruikelijk in liefdesmagie, en moet in tegenstelling tot de andere ingrediënten een occulte werking hebben gehad.²⁰ Die lichaamssappen zorgden waarschijnlijk dat er op sympathisch-magische wijze een verbintenis tussen dader en slachtoffer ontstond.

Ook hier heeft de kopiist cryptografie toegepast door belangrijke woorden te versleutelen, waaronder alle ingrediënten en de identiteit van het beoogde slachtoffer (afb. 4). En niet zonder reden, want dit soort toverrecepten trok veel negatieve aandacht indien ontdekt. Ondanks de romantische connotaties van liefdesmagie, zoals in de legende van Tristan en Isolde, was dit namelijk een vorm van magie die er bewust op uit was slachtoffers te maken, in tegenstelling tot de drie andere recepten in het Vlaamse handschrift. Het is onbekend wat de kopiist met dit specifieke toverrecept voor ogen had, maar dat er een klantenkring was voor liefdesmagie in bredere zin, is zeker. Ten tijde van de productie van het handschrift was liefdesmagie enorm populair (en lucratief), en de volksmagie en geleerde magie hielden er zich intensief mee bezig. Liefdesmagie werd voor verschillende doeleindes ingezet, bijvoorbeeld om potentie of lust op te wekken of te doen verdwijnen, of om hernieuwde passie



AFB. 4 Toverrecept voor een lustopwekkende drank (Oxford, Bodleian Library, Ashmole 189, fol. 116r, detail). Foto: Bodleian Library, Oxford.

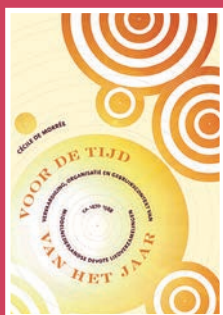
tussen echtelieden te bewerkstelligen. Zowel mannen als vrouwen waren afnemers van zulk soort liefdesmagie, die in bovennatuurlijke vorm vaak gebruik maakte van toverspreuken. De natuurlijke magie van de lustopwekkende drankjes, daarentegen, was bijna uitsluitend gericht tegen vrouwen, en had in eerste instantie misbruik tot doel. Het ligt dan ook voor de hand dat het geheimschrift niet slechts een rituele laag toevoegde aan het recept, maar ook de gebruiker een zekere mate van bescherming bood bij een handeling die op meerdere fronten ethisch verwerpelijk was.

Besluit

In zijn studie van de Middelnederlandse magie, waarin Braekman bijna 400 teksten samenbracht, schreef hij dat 'het aantal inhoudelijk nieuwe teksten, eventueel nog in handschriften verborgen, in het slechtste geval toch miniem zal zijn. Ze zouden vermoedelijk niets of slechts heel weinig toevoegen'.²¹ Nu herbergt het recent ontdekte Vlaamse arteshandschrift slechts vier toverrecepten, maar die zijn, op één na, uniek overgeleverd en voegen compleet nieuwe elementen toe aan het tekstcorpus dat Braekman heeft verzameld. Zo waren er in dat corpus nog geen toverrecepten om tanden uit te doen vallen, om pelgrims op te doen staan, of om een lustopwekkende drank te maken. Kortom, met de toevallige vondst van een Vlaams arteshandschrift uit de jaren 1530, zijn er drie nieuwe teksten toegevoegd aan het Middelnederlandse magische corpus, en een variant op een toverrecept om het onzichtbare te zien. Daarnaast wordt er in twee van de nieuwe teksten geheimschrift gebruikt, wat het aantal cryptografische volkstalige toverrecepten eensklaps verdubbelt. Kortom, de vier toverrecepten zijn een bescheiden toevoeging van grote relevantie. Het wachten is nu op verdere ontdekkingen die onze kennis van de magie in de middeleeuwse Nederlanden vergroten.

NOTEN

- 1 László Sándor Chardonens en Hans Kienhorst, 'Newly Discovered Notebooks of a Sixteenth-Century Flemish Astrologer Physician', te verschijnen in *Queeste*. Voor hun waardevolle bijdragen wil ik bedanken: Sigrid Noordam, Erick Aufderheyde en Alan Moss, Hans Kienhorst, Orlanda Lie en Sven Meeder.
- 2 W.L. Braekman, *Studies on Alchemy, Diet, Medicine [sic] and Prognostication in Middle English* (Brussel 1988 [1986 op titelbladzijde]) 83-111.
- 3 'Inscius medicus est qui astronomiam ignorat'. Uit de introductie van de *Astrologia Ypocratis*, een laatmiddeleeuws medisch-astrologisch traktaat. Zie Paul Kibre, "'Astronomia" or "Astrologia Ypocratis"', in: Erna Hilfstein, Paweł Czartoryski en Frank D. Grande (red.), *Science and History. Studies in Honor of Edward Rosen* (Wrocław 1978) 133-156, aldaar 141.
- 4 W.L. Braekman, 'Magische experimenten en toverpraktijken uit een Middelnederlands handschrift', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1966) 53-118; W.L. Braekman, *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied. Gecommentarieerd compendium van incantamenta tot einde 16de eeuw* (Gent 1997).
- 5 Richard Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages* (Cambridge 1989) 1-2.
- 6 Gideon Bohak, *Ancient Jewish Magic. A History* (Cambridge 2008) 63: 'A set of beliefs and practices which aims to change reality by means which defy scientific explanation'.
- 7 Braekman (zie noot 4) 3. Zie ook Orlanda S.H. Lie, 'Verborgene kennis in de Middeleeuwen. De magische recepten van het Hattemse handschrift C 5', in: E. Huizenga, O.S.H. Lie en L.M. Veltman (red.), *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur* (Hilversum 2002) 195-215, aldaar 200-207.
- 8 Voor citaten uit het Vlaamse artheshandschrift geldt dat de interpunctie en het hoofdlettergebruik zijn gemoderniseerd en dat correcties stilzwijgend zijn doorgevoerd.
- 9 Braekman stelde dat heertvelt klimop is, maar licht dit niet verder toe. Zie W.L. Braekman, 'De Middelnederlandse recepten in W. de Vreeses uitgave: bestemming en Botanisch Glossarium', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1965) 65-110, aldaar 89 (s.v. eertveltlove); W.L. Braekman, *Middelnederlandse geneeskundige recepten* (Gent 1970) 419 (s.v. eertvelt); W.L. Braekman, 'Kasselse verzameling zestiende-eeuwse medische recepten', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1999) 219-261, aldaar 258 (s.v. eertvelt).
- 10 De 'Cyrurgie' van meester Jan Yperman, ed. E.C. van Leersum (Leiden [1912]) 170.
- 11 Braekman, *Middeleeuwse witte en zwarte magie* (zie noot 4) 163-171.
- 12 Braekman, *Middelnederlandse geneeskundige recepten* (zie noot 9) 109-111.
- 13 Omdat de standaardbetekenis van catrolle (katrol, schijf) hier niet past, volg ik de vertaling voorgesteld voor een ander toverrecept door Braekman, *Middeleeuwse witte en zwarte magie*, (zie noot 4) 431.
- 14 Richard Kieckhefer, *Forbidden Rites. A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century* (University Park 1997) 42-44.
- 15 Braekman, 'Magische experimenten en toverpraktijken' (zie noot 4) 64.
- 16 Braekman, *Middelnederlandse geneeskundige recepten* (zie noot 9) 101-103.
- 17 Braekman, *Middeleeuwse witte en zwarte magie* (zie noot 4) 291, 414, geeft slechts twee vindplaatsen aan.
- 18 Benedek Láng, 'Ciphers in Magic. Techniques of Revelation and Concealment', *Magic, Ritual, and Witchcraft* 10 (2015) 125-141, aldaar 134-137.
- 19 Braekman, *Middeleeuwse witte en zwarte magie* (zie noot 4) 401-440.
- 20 Kieckhefer (zie noot 14) 79-82; Lynn Wood Mollenauer, *Strange Revelations. Magic, Poison, and Sacrilege in Louis XIV's France* (University Park 2007) 88-89.
- 21 Braekman, *Middeleeuwse witte en zwarte magie* (zie noot 4) 21.



Cécile de Morrée, **Voor de tijd van het jaar**. Vervaardiging, organisatie en gebruikscontext van Middelnederlandse devote liedverzamelingen (ca. 1470-1588). 408 blz., gebonden, geïllustreerd (deels kleur), ISBN 978-90-8704-659-0, € 39,-

Devote liedverzamelingen volgen niet alleen de liturgische kalender, zo toont Cécile de Morrée aan, maar representeren ook de wisseling van de seizoenen en de zich herhalende ritmes die het sociale leven structureerden.

Gisela Gerritsen-Geywitz, **Het Utrechtse draakje en zijn entourage**. Vijftien penwerkstijlen in Utrechtse handschriften en gedrukte boeken uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. (MSB 168), 154 blz., paperback, geïllustreerd (kleur), ISBN 978-90-8704-675-0, € 19,-

In de tweede helft van de vijftiende eeuw was Utrecht een centrum van handschriftenproductie. Veel handschriften werden versierd met eenvoudig penwerk. Gisela Gerritsen-Geywitz onderscheidt hierin vijftien stijlen die elkaar deels overlappen.

Lia van Zalinge-Spooren, **Gemeint en gemeenschap**. Jaargeboden in Peelland, circa 1300-1795. (ZHC), 456 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978-90-8704-704-7, € 39,-

Dit boek beschrijft, op basis van de jaargeboden (gebruiksregels), verschillen en overeenkomsten in gebruik en beheer van gemeenschapsgronden in Peelland en relateert deze aan de organisatie van het leven binnen de gemeenschappen.



UITGEVERIJ VERLOREN

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel. 035-6859856, fax 035-6836557
www.verloren.nl • bestel@verloren.nl